नवमः पाठः

बिहारस्य सांस्कृतिकं वैभवम्

[बिहारः सांस्कृतिकनिधिसम्पन्नं राज्यम्। इदं न केवलं धर्म-दर्शन-ज्योतिष-व्याकरणादिशास्त्राणां भूमिः अपितु संगीत-नृत्य-चित्र प्रभृतीनां कलानामपि विकासस्थलम्। अत्र प्रचलिताः विविधाः सांस्कृतिकाः क्रियाकलापाः पुरुषार्थ चतुष्टयेन सम्बद्धा आत्मानुरञ्जकाश्च। कलानां वृद्धौ राज्यस्य सांस्कृतिकसमृद्धौ च अत्रत्यानां सर्वेषां धर्मानुयायिनां विविधानां जातीनाञ्च योगदानम्]

संगीतं कलासु प्रमुखम्। गीतं नृत्यं त्र वाद्यं च चयं संगीतमुच्यते। देवाराधनस्य पुरुषार्थसम्प्राप्तेः प्रमुखं साधनमेतत्। एतदर्थं लोकजीवनस्य अभिन्नम् अङ्गमिदम्। जनैः समायोजितेषु संस्कारोत्सवेषु तत्तद्भावपुरस्सरं गीतानि गीयन्ते। तानि च गीतानि संस्कारगीतानि कथ्यन्ते। तेषु मुण्डन -यज्ञोपवीत - विवाह -कोहवर -सोहर - समदाओन-गीतानि मुख्यानि। अत्र संगीत-परम्परायां केचिद् विशिष्टाः साधकाः अभवन्। तेषु स्वनामधन्याः पण्डित रामचतुर–मल्लिक-पण्डित सियाराम तिवारी– प्रभृतयः विश्वविश्रुताः।

नृत्यं भाव-प्रकाशकं वर्तते। आचार्यज्योतिरीश्वर ठक्कुरेण 'वर्णरत्नाकरे' नृत्यस्य लास्य-ताण्डव सम्भा-हल्लीस-रासकेति बहवो भेदाः कथिताः। तत्र लास्यं माधुर्यभावसूचकं भवति।

अस्मिन् राज्ये लोकनृत्यस्य प्राचीना परम्परा। सर्वेषु अञ्चलेषु स्व-स्वलोकनृत्यानि प्रसिद्धानि। तत्र मिथिलायां जटजटिन सामा चकेवा-मिझिया-होली कमलापूजेति नृत्यप्रकाराः प्रचलिताः। एवमेव अञ्चलान्तरेष्वपि बहूनि लोकनृत्यानि। यथा मगधमण्डले 'खेलडिन'-डोमकचादयः भोजपुरमण्डले नेटुआ-जोगीरा-चैता-गौंड इत्यादयः नृत्यभेदाः प्रसिद्धाः।

नाट्यं जनरुचिवर्द्धकं लोकाराधनक्षमं विज्ञैः पञ्चमो वेदः कथ्यते। अत्र राज्ये विशिष्टेषु समारोहेषु पूजनावसरेषु च जनैः ऐतिहासिकवृत्तमिश्रितानि सामाजिकानि च नाट्यानि सोत्साहं प्रस्तूयन्ते जनैश्च बहुमन्यन्ते। गीत-नृत्यसमन्वितानि लोकनाट्यान्यपि प्रचलितानि। यथा मिथिलायां

रामलीला-किरतनिया-विदापत प्रभृतीनि नाट्यानि। भोजपुरी-अञ्चले भिखारी ठाकुरस्य 'विदेशिया' इति नामकं लोकनाट्यम् अतीव लोकप्रियम्।

राज्येऽस्मिन् सर्वेषु अञ्चलेषु चित्रकलायाः प्रचलनं संस्कारकार्येषु दृश्यते। मिथिलाक्षेत्रे देवपूजनावसरे संस्कारोत्सवेषु च स्त्रीभिः भूमौ 'अल्पना' भित्तिचित्राणि च निर्मीयन्ते। तानि च चित्राणि प्रायः गृहे प्राङ्गणे, भित्तौ, तुलसीचत्वरे कोवरगृहे च रच्यन्ते। इयं हि चित्रकला इदानीं मिथिला चित्रकला-नाम्ना विख्याता जाता। अस्यां चित्रविद्यायां कुशलाः पद्मश्री सम्मानिताः जगदम्बा–महासुन्दरी– प्रभृतयः स्त्रियः बिहारराज्यस्य गौरवभूताः।

मूर्तिकला अपि राज्यस्य वैभवम्। अत्र मृन्मयानि विविधवस्तुरचितानि च क्रीडनकानि आपणेषु बहुधा दृश्यन्ते। धार्मिकावसरेषु च प्रायः मूर्तिकलाविद्भिः तृण-कर्गद-मृद्भिः संरचिताः देवमूर्तयः स्थाप्यन्ते जनैः पूज्यन्ते च। कुम्भकारैः मृत्तिकानिर्मिताः गजानां घोटकानाञ्च मूर्तयः विवाहावसरेषु विशेषतः मण्डपाभ्यन्तरे स्थाप्यन्ते।

वस्तुतः बिहारः भारतवर्षे सांस्कृतिकदृष्ट्या गौरवमयं पदं धारयति।

शब्दार्थाः

सांस्कृतिकम्	सांस्कृतिसम्बद्धम्	संस्कृति या परंपरा से जुड़ा हुआ
वैभवम्	ऐश्वर्यम्	सम्पत्ति, धरोहर
पुरुषार्थः	जीवनलक्ष्याणि	मानव जीवन के उद्देश्य
वाद्यम्	ध्वनिजनकम् उपकरणम्	बाजा
देवाराधनायाः	देवपूजायाः	देवता की आराधना
अभिन्नम्	अद्वितीयम् सम्बद्धम्	अभिन्न/ जुड़ा
साधकाः	साधनां कुर्वन्तः	साधना में लगे
विश्वविश्रुताः	जगत्प्रसिद्धाः	संसार में चर्चित
भावप्रकाशकम्	भावद्योतकम्	भावों को प्रकट करने वाला
लोकाराधनम्	जनतुष्टिकरम्	सबके लिए सुखकर
वृत्तम्	कथानकम्	कथा

अल्पना	विशिष्ट रेखाचित्रम्	अरिपन/ अल्पना
मृन्मयानि	मृत्तिकानिर्मितानि	मिट्टी से बने
क्रीडनकम्	खेलोपकरणम्	खिलौना
कर्गद:	लेखनाधार:	कागज
आपणेषु	हट्टेषु	दुकानों में, बाजारों में

व्याकरणम्

1. सन्धिविच्छेद:

आत्मानुरञ्जकाश्च – आत्मा + अनुरञ्जका: + च

धर्मानुयायिनाम् – धर्म + अनुयायिनाम्

सम्प्राप्तेश्च – सम् + प्राप्ते: + च

संस्कारोत्सवेषु – संस्कार + उत्सवेषु

पूजनोत्सवेषु – पूजन + उत्सवेषु

वृत्ताश्रितानि – वृत्त + आश्रितानि

राज्येऽस्मिन् – राज्ये + अस्मिन्

मण्डपाभ्यन्तरे – मण्डप + अभ्यन्तरे

2. समास:

देवाराधनम् – देवानाम् आराधनम् (षष्ठी तत्पु०)

संस्कारोत्सवेषु – संस्काराणाम् उत्सवा: तेषु (षष्ठी तत्पु०)

विश्वविश्रुता: – विश्वस्मिन् विश्रुता: (सप्तमी तत्पु०)

लोकाराधनम् – लोकानाम् आराधनम् (षष्ठी तत्पु०)

जनरुचिवर्धकम् – जनानां रुचीनां वर्द्धकम् (षष्ठी तत्पु०)

विविधवस्तुरचितानि – विविधै: वस्तुभि: रचितानि (कर्मधारय, तृतीया तत्पु०)

मण्डपाभ्यन्तरे – मण्डपानाम् अभ्यन्तरे (षष्ठी तत्पु०)

अभ्यासः (मौखिकः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकैनैव पदेन वदत–**

(क) कलासु प्रमुखं किम्?

(ख) 'जट-जटिन' इति लोकनृत्यम् कस्मिन् अञ्चले प्रसिद्धम्?

(ग) नाट्यं कतमो वेदः कथ्यते?

(घ) पद्मश्री जगदम्बा देवी कस्यां कलायां प्रसिद्धा?

(ङ) मण्डपाभ्यन्तरे केषां मूर्त्तयः स्थाप्यन्ते?

अभ्यासः (लिखितः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया पूर्णवाक्येन लिखत–**

(क) किं नाम संगीतम्?

(ख) लास्यं कीदृशं नृत्यम्?

(ग) भोजपुरी अञ्चले कस्य किं नाम च नाटकं प्रसिद्धम्?

(घ) संगीतकलायां प्रसिद्धाः साधकाः के आसन्?

(ङ) कस्मिन् अवसरे काभिश्च चित्राणि निर्मीयन्ते?

2. **अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–**

(क) संगीतं कलासु प्रमुखं कथम्?

(ख) राज्यस्य अञ्चलेषु प्रसिद्धानां लोकनृत्यानां नामानि लिखत।

(ग) मिथिला-चित्रकलायाः परिचयं दत्त।

(घ) धार्मिकदृष्ट्या मूर्तिकलायाः किं महत्वम्?

(ङ) बिहारस्य सांस्कृतिकं महत्वं वर्णयत।

3. 'क' स्तम्भे प्रदत्तानां पदानां 'ख' स्तम्भे लिखितपदैः सह समुचितं मेलनं कुरुत–

क	ख
झिझिया	गीतम्
अल्पना	नृत्यम्
क्रीडनकम्	चित्रकला
भिखारी ठाकुरः	मूर्तिकला
समदाओन	नाट्यम्

4. अधोलिखितेषु पदेषु धातुयुक्तम् उचितं प्रत्ययं निर्दिशत–

(क) **नृत्यम्** – Öनृत् + ल्यप्/ क्यप्

(ख) **वाद्यम्** – Öवद् + यत्/ ण्यत्

(ग) **साधनम्** – Öसाध् + घञ्/ ल्युट्

(घ) **भिन्नम्** – Öभिद् + क्त/ ल्युट्

(ङ) **जातम्** – Ö जन् + घञ्/ क्त

5. निम्नलिखितेषु पदेषु उपसर्गं धातुं च पृथक्कृत्य समुचितप्रत्ययरूपं लिखत–

(क) संगीतम् सम् + गै (गी) क्त्वा/ क्त

(ख) सम्प्राप्तिः सम् + प्र + आप्तुमुन्/ क्तिन्

(ग) संस्कृतिः सम् + कृ क्तिन्/ तुमुन्

(घ) विश्रुतः वि + श्रु यत्/ क्त

(ङ) प्रस्तोतव्यम् प्र + स्तु ल्यप्/ तव्यत्

(च) प्रस्तुतम् प्र + स्तु क्त/ ल्यप्

Ö. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कि.तपदानां समुचितां विभक्तिं निर्दिशत–

(क) संगीतं कलासु प्रमुखम्। (**षष्ठी/ सप्तमी**)

(ख) 'सोहर' इति संस्कारगीतस्य भेद:। (**तृतीया/ षष्ठी**)

(ग) नाट्यं पञ्चमो वेद: कथ्यते। (**प्रथमा/ द्वितीया**)

(घ) संगीतं संस्कृते: अभिन्नम् अङ्गम्। (**तृतीया/ षष्ठी**)

(ङ) कुम्भकारै: निर्मिता: गजानां मूर्त्तय:। (**चतुर्थी/ तृतीया**)

योग्यता-विस्तार:

गीतम्

शार्ङ्गदेव: संगीतरत्नाकर ग्रन्थस्य रचयिता। तेन संगीतस्य माहात्म्यसम्बन्धे उक्तम्–

गीतेन प्रीयते देव: सर्वज्ञ: पार्वतीपति: ।
गोपीपतिरनन्तोऽपि वंशध्वनिवशंगत: ॥
तस्य गीतस्य माहात्म्यं के प्रशंसितुमीशते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥

ध्रुवपदम्

दरभंगा परम्पराया: ध्रुवपदगायकेषु रामचतुर मल्लिक: क्षितिपाल मल्लिक: सियाराम तिवारी चेत्यादय: कलाकारा: प्रसिद्धा:।

नृत्यं नृत्तञ्च

'अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं नृत्तं ताललयाश्रयम्। 'ताण्डवनृत्यकाले शिवस्य ढक्काया: अइउण् इत्यादीनि चतुर्दश सूत्राणि निर्गतानि। यथा चोक्तम्–

नृत्यावसाने नटराजराजो

केषाञ्चन लोकनृत्य

1. जट जटिन –

2. झिझिया –

3. कमलापूजा –

छात्रै: करणीयम्

छात्रै: स्वस

विशेषज्ञै: स